

tozott szemléletét bíráló érheti, akkor annak indoka a kötetben foglaltak alapján leginkább az a – Platónhoz is közel álló – megállapítás lehet, hogy túlságosan nagy teret enged az észszerűséggel szemben a populista demagógiának.

Ha a nagyobb ívű következtetések vitára ösztönzik az olvasót, az a mű szempontjából az egészség jele. Szoboszlai-Kiss Katalin könyvének erénye, hogy lényeges, a hazai szakirodalomban mégis ritkán tárgyalt kérdéseket tesz föl, és a források vizsgálatán keresztül kellő alapot biztosít azok megválaszolásához. A lehetséges válaszok versengése pedig remélhetőleg olyan eszmecsere kezdetét jelenti majd, amelylyel a magyar politikai eszmetörténet régóta adós.

*Könczöl Miklós**

LAMM VANDA (SZERK.): EMBERI JOGI ENCIKLOPÉDIA
(BUDAPEST: HVG-ORAC 2018) 747 OLDAL

2018-ban, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata elfogadásának 70. évfordulója évében jelent meg a Lamm Vanda professor emerita által szerkesztett *Emberi jogi enciklopédia*. A kötet szerkesztőbizottságának tagja volt Bragyova András és Kardos Gábor, lektora Kukorelli István és Lévay Miklós. Ahogy arra a cím is utal, műfajilag egy általános, kiterjedt, oktató jellegű kötetet vehet a kezébe az olvasó, amelyben hatvankét szerző százket tanulmánya vezet végig az érdeklődőket az emberi jogi tematikájú szócikkeken, ábécérendbe sorolva. Az írások szerkezete viszonylag egységes sémát követ: az alapfogalmak és a kapcsolódó alapelvek bemutatásán felül a nemzetközi jogi instrumentumokat, esetleg egyes nemzetközi bírósági ítéleteket, végül pedig a magyar szabályozást és a legfontosabb alkotmánybírósági döntéseket foglalják össze a szócikkek. A kötet külön kiemelendő érdeme, hogy Magyarországon elsőként tesz kísérletet az emberi jogokkal foglalkozó enciklopédia műfajának meghonosítására.

1. Már az enciklopédikus vállalkozást bevezető, Lamm Vanda által jegyzett *Előszó* is jelzi, hogy az emberi jogok kérdésköre hatalmas fejlődésnek indult a második világháborút követően (9. o.), aminek következtében hatalmas mennyiségű nemzetközi és egyéb jogforrás, valamint ezekhez kapcsolódóan tengernyi bírósági döntés és szakirodalom áll a rendelkezésünkre. Ezek rendszerezése és bemutatása egyrészt óriási vállalkozásnak tekinthető, így egyben érthető az is, hogy e százket cikk nem képes teljesen lefedni az emberi jogi diskurzusban felmerülő valamennyi fogalmi kategóriát, továbbá nem vállalkozhat a legfrissebb bírósági döntések teljes mértékű panorámájára sem.

Másrészt viszont e százket tanulmány éppen arra szolgálthat megfelelő municiót, amire korunk emberének leginkább szüksége lehet: az emberi jogi kérdések tudatosítására. Napjainkban ugyanis, amikor a napi híreket a Brexit uralja és egyes orszá-

* Egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.; tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4. E-mail: konczol.miklos@jak.ppke.hu.

gok nem hajtják végre az Emberi Jogok Európai Bíróságának döntéseit,¹ percepciónk azt sugallhatja, hogy a rendszerváltást követően kialakult nemzetközi rendszer széthullani látszik.² Ennek tünete az alapvetően emberi jogi szemlélettel szemben megfogalmazott politikai konstitucionalizmus igényének megerősödése,³ de idesorolható a GONGO-k (*government-organized non-governmental organization*) elterjedése is.⁴

E ponton persze fontos kérdés, hogy vajon a rendszerváltást követően meghonosítani szándékozott, majd az uniós csatlakozás révén formálisan is elismert hazai jogállami kultúra valóban képes volt-e olyan mély gyökeret eresztetni a magyar társadalomban, hogy megfelelően ellent tudjon állni a különféle kihívásoknak. És itt elsősorban nem az intézményrendszer papírra vetett instrumentumai érdekesek, hanem főként az azokat megszólaltató, a paragrafusokba életet lehelő bírósági döntések, amelyek nélkül a legszebb alapjogi katalógusok is pusztán „tartalom nélküli formák”⁵ maradnak, továbbá a jogtudatosság kérdéskörei,⁶ vagyis az egyes emberi jogok „beágyazottsága”, azok mindennapos aktualizálódásai.⁷ Az emberi jogi kérdések tudatosításának ugyanis a felépített vagy felépíteni szándékozott alkotmányos demokrácia szempontjából kiemelt jelentősége van. Végtére is emberi jogok nélkül mindig kézenfekvő és könnyed megoldás lenne a többség nevében végigérteltetni a társadalom minden tagján egy rousseau-i „általános akaratot” (*volonté générale*).⁸ Az emberi jogok tehát a többség zsarnoksága megzabolozásának és így a többségi döntések alkotmányos keretek között tartásának fontos eszközei, vagyis a különféle intézményi biztosítékokon – például sarkalatosság, népszavazás alól kivett tárgykörök stb. – túlmenően a többségi döntéshozatal szubsztantív korlátját jelentik.⁹

2. A kötetben megjelenő emberi jogi diskurzushoz egy további dimenzió is hozzátehető, amit a jog gazdasági elemzése szolgáltat. E konzekvencialista fókuszú irányzat keretében Daron Acemoğlu például azt vizsgálta, mely intézmények azok,

¹ Maxim TIMOFEYEV: „Money Makes the Court Go Round: The Russian Constitutional Court’s Yukos Judgment” *Verfassungsblog* 2017. január 26., bit.ly/2Kuhp11.

² Steven LEVITSKY – Daniel ZIBLATT: *A demokráciák halála* [ford. FELCSUTI Péter] (Budapest: Kossuth 2018).

³ ANTAL Attila: „Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon” *Politikatudományi Szemle* 2013/3, 48–70, bit.ly/2Ksn73p. Lásd továbbá Kovács Ágnes: „Fényevők? A hazai alkotmányelmélet esete a politikai konstitucionalizmussal” *Fundamentum* 2015/1, 19–40, bit.ly/33dyMvD. Ehhez kapcsolódóan lásd továbbá „Jurisztokrácia-vita” *Jogelméleti Szemle* 2015/4, 4–87, bit.ly/2YLzild.

⁴ Daniel B. BAER: „Mind the GONGOS: How Government Organized NGOs Troll Europe’s Largest Human Rights Conference” *U.S. Mission to the OSCE*, 2016. szeptember 30., bit.ly/2yFQJqj.

⁵ Titu MAIORESCU: „În contra direcției de astăzi în cultura română” 1868, *Convorbiri literare* II. 19.

⁶ GAJDUSCHEK György: „Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete” in JAKAB András – GAJDUSCHEK György: *A magyar jogrendszer állapota* (Budapest: MTA TK JTI 2016) 95–115.

⁷ UJ Péter: „Ebben az értelemben a rendszerváltás kudarc volt” *444.hu* 2019. március 12., bit.ly/2M60xkj. Továbbá MURAKÖZY László (szerk.): *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg* (Budapest: Corvina 2012).

⁸ SAJÓ András – UITS Renáta: *The Constitution of Freedom. An Introduction to Legal Constitutionalism* (Oxford: Oxford University Press 2017) 94–95.

⁹ GYÖRFI Tamás: „Az alkotmánybíráskodás a jog és a politika határvonalan” *Jogelméleti Szemle* 2001/2, bit.ly/2M1JekH.

amelyek különböző gazdasági fejlődési irányba terelik az egyes társadalmakat, és arra jutott, hogy az alapjogok köréből főként a tulajdonjog védelmét szolgáló intézményeknek van kimutatható hatásuk a gazdaság teljesítőképességére.¹⁰ Egy másik kutatás az emberi jogok teljességének gazdasági hatására kérdezett rá.¹¹ E tekintetben három elméleti álláspont fogalmazódott meg, amelyek vizsgálatára az emberi jogokat – a kötetben szereplő, generációnként történő csoportosításon túllépve (lásd Sulyok Gábor: *Harmadik generációs emberi jogok* 363–367. o.) – négy csoportra oszthatjuk: alapvető emberi jogok (például a kínzás tilalma), gazdasági jogok (például a tulajdonjog védelme), civil és politikai jogok (például a politikai részvétel joga, szabad vallásgyakorlás), és végül a szociális vagy emancipatorikus jogok (például a diszkrimináció tilalma, munkavállalói jogok stb.). A három elméleti álláspont közül a legszigorúbb a Barro–Posner-féle elképzelés, amely csupán a tulajdonjogot tekinti mindenképpen védendőnek, mivel az alapvető emberi jogok széles körű védelme jelentősen költségesebb teszi a jólét növelését. Ehhez képest a „leginkább alapjogbarát” megközelítés szerint, amelyet Amartya Sen képvisel, minden alapjog hozzájárul a társadalom tőkéjének növekedéséhez. A közbűső, hayeki hipotézis az alapjogok klasszikus, negatív és pozitív megközelítéséből indul ki. E szerint elsősorban az állam korlátozására van szükség, vagyis elsősorban a negatív jogok biztosításának függvénye a gazdasági fejlődés, amellyel szemben az állami beavatkozást igénylő pozitív jogok túlságosan költségesek. A kutatás végül egyik állítást sem igazolta teljes mértékben. Mindamellettt ugyanis, hogy a tulajdonjog védelmének valóban kiemelkedő szerepe van a gazdasági növekedés tekintetében, a többi emberi jog sem hat rá negatívan, ráadásul a kutatás eredménye szerint az alapvető emberi jogok pozitívan hatnak a gazdasági jólét növekedésére, a szociális és emancipatorikus jogok pedig növelik a termelékenységét.

Mindez továbbvezet ahhoz a nem elhanyagolható kérdéshez, hogy mit mérünk, azaz elégséges-e a gazdasági jólétet (*welfare*) mérő GDP alkalmazása, és csupán az anyagi viszonyok számításba vétele, vagy pedig szélesebb spektrumú jólét (*well-being*) indexeket kellene azonosítani, amelyek tekintettel vannak az egyének saját életminőségéhez való érzelmi és tudati viszonyulására is.¹² Persze ennek keretében fontos felhívni a figyelmet az ún. taposómalom hatás jelenségére is (*treadmill effect*).¹³ Ennek értelmében az egyéni életkörülményekben bekövetkező javulások csak rövid ideig képesek a jóllét szubjektív javulását okozni, mivel az egyének aspirációs szintje alkalmazkodik az új körülményekhez, így hamar megszokjuk az objektíve jobb helyzetünket, amely ezért már nem képes nagyobb mértékű szubjektív elégedettséget kiváltani.

¹⁰ Daron ACEMOĞLU: *Introduction to Modern Economic Growth*, 154, bit.ly/2Yz1Zmh.

¹¹ Lorenz BLUME – Stefan VOIGT: „The Economic Effects of Human Rights” *Kyklos* 2007/4, 509–538.

¹² ÁGH Attila: „A kormányzati rendszer és a globális versenyképesség. A fejlesztő állam perspektívája” *Politikatudományi Szemle* 2011/3, 42, bit.ly/2YLf07j.

¹³ Daniel KAHNEMAN: „Experienced Utility and Objective Happiness: A Moment-Based Approach” in Isabelle BROCCAS – Juan C. CARRILLO (szerk.): *The Psychology of Economic Decisions* (Oxford: Oxford University Press 2003) 200–202.

A formális jóléti elméletekben ugyanakkor nincs szerepe az alapvető emberi jogoknak, ahogyan a többség zsarnokságát megvalósító demokrácia szelídítettlen változatában sem. Így amennyiben érzéketlenek maradunk az igazságosság és az alapvető jogok kérdései iránt, és pusztán a hasznosság elvét érvényesítjük, az ahhoz vezet, jár, hogy közösségi döntéseink során azt az alternatívát részesítjük előnyben, amely a legjobb következményekkel jár az érintettek összességére nézve (lásd Fekete Balázs: *Emberi jogok története és elméleti kérdései* 187–188. o.). Az ezt megfogalmazó klasszikus utilitarista benthami megközelítés tehát a társadalom összjólétét az egyes egyének egyedi jólétének összegeként tételezi ($W = \sum_i U_i$). Ennek megfelelően pusztán haszonelvű szempontból mindegy a különféle javak társadalmon belüli eloszlása, így nem érdekes, hogy adott esetben pusztán kevesek jóléte kompenzálja mások negatív helyzetét, ahogyan végső soron az is irreleváns szempont, hogy a magas jövedelmet alkotmányos demokráciában állítják-e elő vagy diktatúrában, így előfordulhat az is, hogy a formális értelemben legális többségi döntéshozatal a hasznosság jelszava alatt rendszeresen figyelmen kívül hagyja a kisebbségben maradtak érdekeit.

Ezzel szemben említhetjük például John Rawls szubsztantív megközelítését, aki az ún. maximin stratégiát alkalmazza ($W = \min\{U_1, \dots, U_n\}$). Ennek lényege, hogy a tudatlanság fátyla mögött a társadalmi szerződést megkötni szándékozó felek a javak olyan elosztását preferálják, amelynek révén még a társadalom legrosszabbul járó tagja is méltányos elbánásban részesül.¹⁴ A stratégia célja az így megtalált minimális szint lehető legnagyobb mértékben történő biztosítása (vagyis a minimális szint maximalizálása), ami egyúttal érdemi gátat szab annak, hogy a formális többség nevében a kisebbségben maradók érdekei minduntalan figyelmen kívül maradjanak. Az ennek alapulvételével kidolgozott alapvető (elsődleges) javak elméletében pedig Rawls kiemelt fontosságot tulajdonít az alapvető emberi jogoknak, így például a gondolat és a lelkiismeret szabadságának, az egyesülési szabadságnak, a személyi és a politikai szabadságjogoknak is.¹⁵

3. Az enciklopédia bemutatója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában Paczolay Péter arra utalt, hogy e kötet százket fejezete százket építőköveknak tekinthető, amelyből mindenki felépítheti a neki tetsző emberi jogi építményt.¹⁶ Ebben a tekintetben – olvasatomban – kifejezetten erős üzenetet hordoznak a Lamm Vanda által szerkesztett kötet súlypontjai, amennyiben mind az alkotmányos demokrácia szempontjából, mind a jóléti kérdések tekintetében jelentős társadalmi különbségekre képesek ráirányítani a figyelmet. Alapjogi szemléletünk középpontjában ugyanis az egyenlő emberi méltóság kantianus eszméje áll, amelynek legnagyobb kihívásai a többség által – tudatosan vagy tudatlanul – diszkriminatív helyzetbe hozott vagy diszkriminatív helyzetben tartott sérülékeny csoportok védelmében, illetve megerősítésében manifesztálódhatnak. Ebben a tekintetben

¹⁴ HEGYI Szabolcs: „Szerződéselméletek” in BÓDIG Mátyás – GYÖRFI Tamás (szerk.): *Államelmélet: a mérsékelt állam eszméje és elemei II.* (Miskolc: Bibo 2003) 164.

¹⁵ JOHN RAWLS: „Social Unity and Primary Goods” in Amartya SEN – Bernard WILLIAMS (szerk.): *Utilitarianism and beyond* (Cambridge: Cambridge University Press 1982) 162.

¹⁶ A könyvbemutató elhangzott előadások szövege az TK JTI blogján olvasható (PACZOLAY Péter *bit.ly/2MDP4bn*, SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet *bit.ly/2ZBm3k9* és BÁRD Károly *bit.ly/2yHhWau*).

ugyanakkor a kötet nem pusztán az *Emberi méltósághoz való jog* című fejezettel (szerző: Zakariás Kinga) intézi el a felmerülő alapjogi kérdéseket, hanem külön fejezetként jelenik meg az egyenlő bánásmód követelménye (Pap András László), valamint a hátrányos megkülönböztetés tilalma is (Szemesi Sándor). Ezen is túlmenően pedig az egyes felmerülő alapjogi kérdéseket progresszív megközelítésben, több különálló fejezetben tárgyalja a kötet. Így külön tanulmány foglalkozik az egyenlő értékű munkáért egyenlő díjazáshoz való joggal (Rácz Zoltán), az etnikai profilalkotással (Pap András László), a faji alapú diszkrimináció tilalmával (Szajbély Katalin), a fogyatékossgal élők jogaival (Kellner Szilvia), a gyűlöletbeszéddel (Dinók Henriett), a lelkiismereti és vallásszabadsággal (Schweitzer Gábor), a nemzeti kisebbségek védelmével (Szalai Anikó), a nők jogaival (Balogh Lídia), a nyelvi jogokkal (Láncos Petra Lea), valamint a szexuális irányultság és az emberi jogok kérdésével (Polgári Eszter), de ebbe a körbe sorolhatjuk a fogvatartottak jogainak kiemelését (Vókó György), továbbá a menedékjog (Molnár Tamás) és a menekültek jogai (Nagy Boldizsár) külön fejezetben való tárgyalását is. Itt az alapvető jogok eszméjének jelenkori nehéz időszaka egyik legfrissebb európai tüneteként a 2018. október 6–7-i romániai alapjogi népszavazás említhető.¹⁷ És hát persze, be kell látni, hogy ez rögzös út: jogállami alapértékekhez ragaszkodó elitkonszenzus nélkül¹⁸ adott esetben politikailag kockázatos felvállani a kisebbségek képviselőit, és mindig könnyebb a világot bináris opozíciókban (férfi–nő, fehér–fekete, hazai–külföldi, heteroszexuális–homoszexuális, a többségi kulturális nemzethez tartozó – kisebbségi stb.) láttatni. Mindazonáltal épp az ilyen helyzetekben van valódi, egzisztenciális tétje az emberi jogok társadalmi beágyazottságának, ami ha küzdelmek árán is – mondhatni „esetről esetre” –, de lehetőséget teremt egy jobb világ számára. Mindehhez kapcsolódóan a kötetből Bragyova András találó megfogalmazása emelhető ki, aki azt hangsúlyozza, hogy az emberi jogok nem pusztán normatartalomként kezelendők, hanem eszmeként is értelmezendők, mint amely egy „megvalósítandó vagy megvalósításra érdemes társadalmi-politikai-jogi állapotot jelöl” (Bragyova András: *Emberi jogok fogalma* 24. o.). Mivel azonban távol vagyunk attól, hogy Pareto-optimummá nyilváníthassuk az alapjogok hazai, illetve nemzetközi helyzetét, ezért e gondolathoz hozzátehetjük azt is, hogy az elért eredmények megtartásáért és továbbfejlesztéséért folyamatosan dolgozni kell. Mindez a rendszerváltást követően a magyar Alkotmánybíróság találó megfogalmazásában a következőképpen hangzott: „Magyarország jogállammá minősítése ténymegállapítás és *program* egyszerre. A jogállam azáltal valósul meg, hogy az Alkotmány valóban és feltétlenül hatályosul. [...] [A]z Alkotmány fogalmi kultúrájának és értékrendjének át kell hatnia az egész társadalmat. Ez a jog uralma, ezzel lesz az Alkotmány valóságos. A jogállam megvalósítása *follyamat*.”¹⁹

¹⁷ GEAMBAȘU Réka: „Családdefiníció? Melegházasság? A legégetőbb problémánk!” *Transindex.ro, bit.ly/31jC5Qa*.

¹⁸ JOHN HIGLEY – MICHAEL BURTON: *Elite Foundations of Liberal Democracy* (Oxford: Rowman & Littlefield 2006).

¹⁹ 1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 1992 77., 80., kiem. – O. E.

4. Mindezekre tekintettel a könyv mindenképpen rendkívül értékes és egyedi produktumnak számít a hazai szakirodalomban. A szerzők közérthetően, koherensen és tömören mutatják be az egyes emberi jogi témaköröket, sokaságuk pedig arról is tanúskodik, hogy mennyi komoly szakember foglalkozik napjaink Magyarországon emberi jogi kérdésekkel. Ezen túlmenően az egyes fejezetek végén az érdeklődő közönség további olvasmányokhoz is talál indikációkat. Csak abban bízhatunk, hogy a könyv a magyar társadalom mind szélesebb rétege alapjogi ismereteinek előmozdítására szolgál majd, ennek érdekében pedig megfontolandó lenne az *e-book* formában történő, olcsóbb kiadása is.

*Orbán Endre**

HAMZA GÁBOR: ALKOTMÁNYJOGI ÉS EURÓPAI JOGI TANULMÁNYOK.
STUDIES ON CONSTITUTIONAL LAW AND EUROPEAN LAW (BUDAPEST:
PATROCINIUM 2018) 310 OLDAL

Hamza Gábor akadémikusnak az alkotmányjog és az európai jog egyes témaköreivel kapcsolatos tanulmánykötete 2018-ban jelent meg a Patrocinium Kiadó gondozásában. A kötetben a magyar nyelvű írások mellett jelentős számban kaptak helyet idegen nyelvű tanulmányok is, így angol, francia, német, olasz és spanyol nyelvű közlemények. A huszonhárom tanulmány az alkotmányjog és az európai jog különböző témaköreivel foglalkozik. Az alábbiakban a mű tematikáját szeretném röviden áttekinteni, majd egy-egy – szubjektív alapon – választott témakörre reflektálok.

1. A MŰ FELÉPÍTÉSE. Az európai tradíciók több évezredre nyúlnak vissza. Ezek az igen sokrétű hagyományok többségükben integráló jellegűek, ami arra vezethető vissza, hogy e tradíciók számos európai, sőt Európán kívüli nép kultúrkincsét is tartalmazzák. Ez a megállapítás érvényes az államiság, a politika és a jog területére egyaránt. Ebben a kötetben a szerző azon írásainak egy részét teszi közzé, amelyek valamilyen formában kapcsolódnak ehhez az igen sokrétű európai civilizációhoz. Ebből eredően a mű foglalkozik az Európa-eszme, az európai identitás néhány jeles képviselőjével, az európai egységet veszélyeztető történelmi vagy éppen aktuálpolitikai jelenségekkel, továbbá igyekszik elsősorban a római antikvitás – különösen a cicerói állambölcsélet – és a modern, napjaink Európájában érvényesülő államelmélet között hidat építeni.

Az első írás spanyol nyelven a római közjog és a Szent Római Birodalom eszméjének összefüggéseit elemzi történeti megközelítésben. Ezt követi olasz nyelven az állam és az egyház viszonyát bemutató írás. Szintén olaszul olvasható az új magyar Alaptörvény történeti háttéréről írt elemzés, majd a cicerói ideális polgár (*optimus status civitatis*) ismérveinek bemutatása. Német nyelvű írás foglalkozik Koszovó

* Tanácsadó, Alkotmánybíróság, 1015 Budapest, Donáti u. 35–45. E-mail: orban@mkab.hu.